

Pap Milán

A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata

Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában

A HETVENES ÉVEK TUDOMÁNYOS IDEOLÓGIÁJA ÉS A SZOCIALISTA VÁLLALAT

A hetvenes évek brezsnyevi ideológiája sajátos helyet foglal el az államszocialista rendszerek történetében. A „fejlett szocializmus” hetvenes évek elején elfogadott társadalom- és gazdaságszervező elve egyrészt a nagyszabású hruscsovi reformtervektől¹ és a valamivel kevésbé ambiciózus Koszigin-reformtól való visszalépést szolgálta,² másrészt a gazdaság irányításában el kívánt mozdulni a komplex technológiai és szervezési rendszerek felé.³ A kelet-európai államszocialista rezsimek most is kénytelenek voltak igazodni a szovjet irányhoz, miután a Szovjetunió Kommunista Pártjának felső vezetésében döntés született a KGST-gazdaságok szorosabb integrációjáról.⁴ Magyarországon, az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése után ez a fejlemény egy megoldásra váró dilemmát jelentett, továbbra is napirenden tartva a központi tertvutasítás versus vállalati önállóság kérdését. Ráadásul a legmagasabb termelési és technológiai színvona-

¹ A hruscsovi reform keletkezéséről és utóéletéről: Titov 2009.

² Az új főtítkárr, Leonyid Brezsnyev vezette garnitúra a hatvanas évek közepétől a Koszigin-reform néven ismertté vált programmal próbálkozott, amely követőkre talált Csehszlovákiában, illetve az új gazdasági mechanizmus révén Magyarországon is. A reformfolyamat, ahogy a magyar mechanizmusreform is, a gazdaság decentralizációját és legfontosabb szereplői, a nagy iparvállalatok önállóságának növelését célozta. A Koszigin-reform tehát maga is a hruscsovi ambíciók – például a kommunizmus anyagi alapjainak lefektetése 1980-ra – visszafogását szolgálta a gazdasági és társadalmi rendszer optimalizálása nevében, megbékítve a hruscsovi változtatások gyorsaságával elégedetlenkedő pártapparátus nagy részét (Hanson 2003: 101–108; Kähönen 2014).

³ Gooding 2002: 174–187; Sandle 2002. A „fejlett szocializmus” ideáját és programját a hatvanas évek során dolgozták ki a hruscsovi reformelképzelésekkel szemben, majd az SZKP XXIV. kongresszusától (1971) vált az államszocialista ideológia alapjává. Olyannyira, hogy az 1977-es szovjet alkotmányban is megemlítik (Sandle 2002: 166–167).

⁴ A szovjet közgazdászok már 1969-től megkezdték a gazdasági integrációra irányuló tervek kidolgozását. A keleti blokk integrációjának és koordinációjának fejlesztéséről szóló program a KGST 1971. júliusi bukaresti ülése után vált hivatalossá (Ouimet 2003: 77–78). A szocialista internacionalizmus jegyében a kelet-európai országok politikai és gazdasági mozgásterének korlátozása mellett a szovjetek az ideológiai munka összehangolását is elvárták a szatellit államok kommunista vezetésétől. A csehszlovákiai bevonulást követő évben az 1969-es moszkvai tanácskozás és zárónyilatkozata jelölte ki a közös ideológia alapvető irányát, amit az először 1971-ben megtartott, majd évente megismétlődő krími találkozókön erősítettek meg a Szovjetunió vezette blokk államainak vezetői. Az ideológiai integrációról és a vele kapcsolatos magyar taktikáról: Kalmár 2014: 370–390.

lon álló hazai vállalatok ebben az évtizedben fejlődésük új szakaszához érkeztek, a korábbi évtizedek munkaerő-bevonásán alapuló extenzív iparosítási politikáját egy szelektív-intenzív szakasz váltotta fel.⁵ Az ideológiai és technológiai változások megkövetelték egy, a korábbi időszaknál hatásosabb és szabályozottabb tudományos háttér kialakítását. A hetvenes évek során így a hatalom a reáltudományok fejlesztése mellett a gazdaságot támogató társadalomtudományok intézményrendszerét, szerveződését, finanszírozását és ideológiai beágyazottságát is igyekezett a szocialista rendszer fejlesztési normáihoz igazítani.⁶

A szocialista vállalat elméletével és az üzemi demokráciával kapcsolatos korabeli kutatások igyekeztek hozzárendelni a vállalati önállóság és gazdaságosság szempontjait az osztálytársadalmi érdekhez, amelynek kifejezője a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikája volt. Ebből a kísérletből adódott a társadalmi és gazdasági funkciók kényszerítő kettőssége, s ez alkotta a keretét a szocialista vállalatról szóló ideológiai és tudományos diskurzusoknak az 1970-es évektől. Ezek a diskurzusok tudományos-empirikus alapon álltak, ugyanakkor elfogadták a párt kongresszusain és hivatalos dokumentumaiban megfogalmazott ideológiai célokat. A társadalomtudományi kutatásokat tehát a társadalmi érdek mércéjével mérhetőnek tartották, ezért a hetvenes évek elejétől már alapvető szempontként jelent meg a kutatások társadalmi hasznosításának követelménye. A társadalomtudományoknak követniük kellett a párt által meghatározott ideológiát, tudományos eredményeik ennek megerősítését szolgálták.⁷ A szocialista vállalatról és az üzemi demokráciáról szóló diskurzusok a társadalomtudományi kutatás és a párt által hirdetett ideológia metszéspontján helyezkedtek el. Az üzemi demokrácia fogalma egyrészt magában foglalt egy modern, technicista vezetés- és irányításméletet, amely a korszak tudományos-technológiai forradalmában kínált alternatívát a kapitalizmus taylorista üzemszervezésével, illetve a nyugaton ekkor már alapvető megközelítésként ismert *human relations* és *scientific management* elméletével szemben. Másrészt kapcsolódott a létező szocializmus még a hetvenes években is aktív kommunista utópiájához,⁸ a kommunista öngazgatás koncepciójához, amelynek eljövételét a hatalom az egyre távolibb, de

⁵ Kondor 2013: 12.

⁶ Kalmár 2014: 290–314.

⁷ Az elv érvényesítéséről a létező szocializmus kontextusában az MSZMP KB 1969-es tudománypolitikai irányelveiből lehet idézni: „Politikai-ideológiai életünk és a marxista-leninista társadalomtudományok fejlődése érdekében kiemelkedő jelentőségű a politika és tudomány kölcsönös kapcsolatának helyes értelmezése, a marxizmus-leninizmus egységének és tisztaságának védelme. [...] A társadalomtudomány művelőinek nagy szerepe van az antimarxista nézetek és az imperialista fellazítási törekvések elleni ideológiai harcban, a marxista társadalomtudományok eredményeinek propagálásában. A párt vezető szerveinek e kérdésekben kialakított álláspontját a társadalomtudományi intézmények és az e területen dolgozó kommunisták munkájuk során jutassák érvényre, s az szolgáljon tevékenységük vezérfonalául” (Vass [szerk.] 1974a: 365).

⁸ Zygmunt Bauman egyik korai elemzésében a szocializmust a domináns liberális burzsoá kultúrával szemben kialakult ellenkultúrának tekinti, amely elfogadja a domináns kultúra olyan eszmei alapjait, mint a társadalmi igazságosság és szabadság elve, ugyanakkor kritikai eszközeivel rámutat ezen elvek beteljesíthetlenségére az adott kultúrában. Ezért egy alternatív utópiát

még belátható jövőbe helyezte. Az államszocialista rendszer bukása felől szemlélve mindkét törekvés kudarcra volt ítélve. A nyolcvanas évek közepétől egyre több cikk, előadás, sőt kötet szólt a szocialista vállalatok funkcióinak túlburjánzásáról és a gazdaságossági elv előtérbe állításának szükségességéről. Ezek rámutattak a szocialista vállalat ideájáról szóló tételek és az üzemi demokrácia mint üzem- és vállalatszervezési elv tarthatatlanságára. Az üzemi demokráciáról és a szocialista vállalatról szóló irodalom történeti forrásanyagként ugyanakkor feltétlenül érdekes, hiszen rávilágít a szocialista vállalat, illetve a szocialista munka normatív szubjektumainak – tehát a munkásnak, az aktívának, a vezetésnek, a társadalmi szervezeteknek és egyáltalán a vállalatnak mint a munka világán is túlmutató közösségnek – az ideológiai felfogására és a hatalomnak a szocialista vállalattal és szereplőivel szemben támasztott elvárásaira.

A tudományterületek hatvanas-hetvenes évekbeli differenciálódásával mind a szocialista vállalat, mind az üzemi demokrácia különböző diszciplínák kutatási tárgyává vált. A hetvenes évek elejétől, a társadalomtudományi kutatóintézetek és hálózatok újrendezése után, ez az érdeklődés rendszerezett, hivatalos formát öltött: közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, szociálpszichológusok többéves, széles kutatói gárdát megmozgató kutatásokat folytattak a témában. A hatalom részéről a szocialista vállalat alapjairól, funkciójáról, rendszeréről és a népgazdasági rendszerben elfoglalt helyéről szóló tudományos diskurzus megindítása egy átfogó gazdaságfejlesztési és tudománypolitikai stratégia része volt. Az 1972-ben minisztertanácsi határozattal elfogadott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) is erről árulkodik. Az OTTKT két, kormány szinten kiemelt kutatási iránya közül az egyik a szocialista vállalat vizsgálatát tűzte ki célul, ennek első elnöke Szabó Kálmán, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) rektora volt. Az előzetes tájékoztatók szerint az 1972-től 1985-ig tartó, számos intézményt bevonó kutatási főiránynak be kellett számolnia a vállalatok tényleges működéséről, belső életükről, a vezetés céljairól és indítékairól, a vállalati dolgozók kapcsolatairól. Mindezek mellett figyelmet kellett fordítania arra is, hogy a gazdaságirányítási rendszer fejlesztése hogyan hat a vállalati gazdálkodásra, a vállalatok hogyan szolgálják a gazdaság egészének hatékonyságát és fejlődését, és a vállalatok mint munkahelyek mit nyújtanak, illetve mit képesek nyújtani dolgozóiknak. Végül a kutatásoknak ki kellett terjedniük az eredményesebb működési rendre tett javaslatokra és a vállalattal kapcsolatos elméleti kérdések tisztázására is.⁹ Az MTA felügyelete alatt, az MKKE koordinálásával meginduló makroszintű kutatások¹⁰ érintették emellett az üzemi demokrácia témáját

---

mutat fel, amely ugyanúgy, mint a liberális burzsoá kultúra, a valóság elemeiből táplálkozik (Bauman 1976: 47).

⁹ MNL OL M-KS-288. f. 41. cs. 151. ő. e. Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a társadalomtudományi kutatási feladatokról, 1971. január 19., 26.

¹⁰ Szabó K. 1974a.

is.¹¹ Ezzel párhuzamosan pedig kiterjedt szociológiai vizsgálatokat, szociológiai felméréseket végeztek az MTA-n is, Mód Aladárné vezetésével. A Szociológiai Intézet részéről Héthy Lajos Makó Csabával végzett kutatásokat, és az üzemi demokrácia témáját több felmérés célozta az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Társadalomtudományi Intézete és Közgazdasági Munkaközössége, a Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke, valamint a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete részéről is.¹² A kutatások egyaránt érvényesítették a tudományos szakma (közgazdaságtan, szociológia, vezetéselmélet, vállalat-gazdaságtan, szociálpszichológia) és az ideológia szempontjait. Ezek a vizsgálódások szinte átláthatatlan mennyiségű szöveget termeltek ki a hetvenes évtized végére. Az üzemi demokrácia működését számos aspektusában érintették, így többek között kitértek a munkások szociális rétegződésére és bérezési viszonyaira, művelődési lehetőségeire és politikai elköteleződésére, vizsgálták a párt és a társadalmi mozgalmak helyét a vállalat életében, az alsóbb szintű és a felső vezetés tulajdonságait, a gazdaságossági tényezőket és a hatékony vállalatirányítást. A következőkben a vállalati dolgozó normatív szerepeit mutatjuk be a tudományos ideológia szövegei (párthatározatok, tanulmányok, kutatási beszámolók és monográfiák) alapján. A vállalati dolgozó fogalmának sokrétű determinációja abból fakadt, hogy egyszerre határozták meg gazdasági és társadalmi-politikai szereplőként. A vállalat pedig – mivel a rendszer ideológiai alapját a munkásosztály vezető szerepe jelentette – igyekezett egyensúlyozni e szerepek között.

A SZOCIALISTA VÁLLALAT SZOCIALISTA DOLGOZÓJA

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után a Kádár-rendszer ideológusai és a szocialista közgazdászok számára egyaránt kérdésként vetődött fel, hogy végül is miben különbözik a kapitalista és a szocialista vállalat. A korábbi években a válasz kézenfekvőnek tetszett az ideológia nézőpontjából: a II. világháború utáni társadalmi kisajátítással megszűnt a vállalatok tőkés funkciója, tehát a társadalmi hasznosság és nem a profitnövelés vált a céljukká. A hetvenes évek elején, a hidegháborús blokkok gazdasági versenyében azonban ez már nem tűnt elegendőnek. Ekkoriban mind a nyugati, mind a szocialista országokban fokozott érdeklődés fordult a vállalatok működése és fejlődése felé. A szocialista vállalat kutatói a nyugati országok közgazdászainak a vállalati működésre irányuló intenzív érdeklődését a monopolkapitalizmus és a tőkevállalatok nemzetközi szinten megmutatkozó erősödésének, a technológiai fejlődésnek és a vállalati struktúrák szintjén jelentkező változásoknak tudták be. Szabó Kálmán irányadó tanulmánya szerint a kapitalista vállalatok a tőkefelhalmozással, a nyereségráta növekedésének lehetőségével, valamint a tőkeallokáció és tőkeszerkezet változásaival képesek azt a hajtóerőt

¹¹ Szabó K. 1974b.

¹² Buza 1977a: 5–6.

produkálni, amely a tőkésvállalat fejlődését eredményezi. Ezzel szemben – mint írja – a szocialista vállalatok a gazdaságirányítás reformjával, illetve a vállalati gazdálkodás és irányítás ehhez igazodó új formáival kívánnak lendületet nyerni: „A népgazdaság hatékonyabb fejlődésének – bátran állíthatjuk – legnagyobb, még fel nem szabadított emberi és *anyag*i tartalékai a fennálló vállalati struktúrában rejlenek.”¹³ Míg tehát a tőkésvállalat esetében a tőke, addig a szocialista vállalat esetében a társadalmi forma számít a vállalati fejlődésben.

A munkásosztály (mint a szocialista rendszer vezető ereje) szempontjából kiindulva a különbségek a munkás tulajdonosi és nem bérmunkás voltából fakadnak, Szabó egy későbbi összefoglaló tanulmánya szerint. A tőkésvállalatokban a tőketulajdonosi érdek az értéktöbbletráta növelése felé tereli a vállalat fejlődését, a szocialista vállalat célja ezzel szemben a dolgozók személyi jövedelmének növekedése. Ez a dolgozót egyfajta „szocialista nyereségrészesedésben” teszi érdekeltté. A tőkésvállalatok rászorulnak a gazdasági takarékosagra, ami makroszinten a nyugati társadalmak munkanélküliségi problémájának kiindulópontja. A szocialista közgazdász a nyugati vállalatok gazdasági takarékoságában és a nyomában kialakuló munkanélküliségben az „össztársadalmi” potenciális munkaerővel való pazarló bánásmódot látott. Ezzel szemben a szocialista vállalatok a teljes foglalkoztatással „össztársadalmi” szinten kizárják az előbb említett pazarló tendenciákat, megteremtve a lehetőségét a munkaidő fokozatos csökkenésének. Sőt, a kéznél lévő munkaerőben rejlik a szocialista vállalat lehetősége a gyors korszerűsítésekre és a szakértelem hatékony és irányított felhasználására. A tőkésvállalat elosztási alapját a munkaerőáru értéktörvénye és értéktöbblettörvénye szerinti kalkuláció jelenti. A szocialista vállalatelméletben ez a vállalatoknál a humanizált munka formájában jelenik meg: „képességek szerint végzett egyéni és kollektív teljesítmény” alapján. Utóbbi jelenti a szocialista gazdaság ösztönzési rendszerének korszerűsítéséhez szükséges, dolgozói kreativitásból táplálkozó forrást.¹⁴

A szocialista vállalatelmélet szerzői, így az eddig idézett Szabó Kálmán is, a nyugati vállalatok működésének ellentmondásait és konfliktusosságát állították szembe a szocialista vállalat szervezett és a dolgozói, illetve „népgazdasági” szükségleteket kielégítő modelljével. Az okfejtés szerint a két modell különbsége az érdekek eredendően eltérő kezeléséből fakad. Míg a tőkésvállalatok esetében a tőketulajdonos vagy a tőkefunkciót gyakorló vállalatvezetés és a dolgozó érdeke szemben áll egymással és az osztályharc korszerű formáit mutatja, addig a magántulajdont nagyrészt felszámoló szocialista társadalomban a rendszer fejlődése a társadalmi érdekharmónia felé mutat. Zelkó Lajos, az MKKE docense, vállalatelmélettel foglalkozó professzora szerint ennek az az alapja, hogy a vállalat, a vállalatvezetés és a dolgozó érdeke a szocialista gazdaságban fedik egymást, kiegyensúlyozottságukat a népgazdasági-társadalmi érdek érvényesítése, tehát a gazdaságirányítás rendszere és a politikai akarat is lehetővé teszi. Utóbbi nem-

¹³ Szabó K. 1973: 1153 (kiemelés az eredetiben); lásd még: Kahulits 1978/79: 391–392.

¹⁴ Szabó K. 1977: 24–27.

csak a vállalati és egyéni érdeket helyezi egyensúlyba, de képes az egyes vállalatok közötti érdekütközések koordinációjára is: „A vállalati érdek, amely a dolgozók érdekeiből a közös érdekeket tartalmazza, tulajdonosi, vállalkozói és fogyasztói érdekek egységeként jelentkezik.”¹⁵ A vállalat egyrészről az érdekek összeegyeztetésének terepe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása. Másrészről ugyanakkor a vállalat a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység is.

A szocialista vállalat elméletén belül az érdekegyeztetés viszonyait meghatározó mechanizmusokat a demokrácia politikából eredő fogalmával írták le. Az „üzemi demokrácia” terminus és elterjedése azonban további magyarázatot igényel, mivel jelentését a Kádár-korszakban más, alternatív megnevezésekkel szemben igyekeztek rögzíteni. Így az üzemi demokrácia olyan jelentésre tett szert, amely egyaránt különbözik a sztálini időket megjelenítő bürokratizált és erőszak szervezeti eszközökkel is ellenőrzött termeléstől és munkásléttől, illetve a munkástanács és munkásdemokrácia eszméit felmutató, politikai célokkal is rendelkező dolgozói szerveződéseitől.

MUNKÁSRÉSZVÉTEL ÉS ÜZEMI DEMOKRÁCIA

Az üzemi demokrácia fogalma, amelynek elméleti alapjai a 19. századi utópista szocializmus szerzőihez (Charles Fourier, Robert Owen, Pierre-Joseph Proudhon), illetve a századvégi szociáldemokrácia, valamint a 20. század eleji szindikalizmus teoretikusaihoz köthetők, a Kádár-rendszer ideológiájában sajátos szemantikai pozíciót foglalt el. Az üzemi demokrácia fogalmának használata a hatvanas évek közepétől a kádári ideológia egyik kifinomult fogalmi innovációjának¹⁶ számított, az „üzemi” jelző használata ugyanis túlmutatott a munkások képviseleti helyének pusztá megjelölésén. A fogalom a politikai és a gazdaság-szervezési diskurzusok határterületén jelent meg, egyaránt használták a rendszer legitimációs fogalmaként, valamint a szocialista vállalatszervezés elemeként, vállalat belüli intézmények és eljárások összefoglaló terminusaként.

Az üzemi demokrácia első magyarországi kísérletét a kádárista történelem-szemlélet 1944-ig vezette vissza, amikor a szovjet katonai front nyugatra tolódásával először jönnek létre üzemi bizottságok az Alföld nagyobb városaiban és üzeimben. Az üzemi bizottságok így – szólt a későbbi apologetikus beszámoló – tevékenyen járultak hozzá a népi demokrácia kialakulásához, az államosítás folyamatához és a tervutasításos gazdasági rendszer kiépítéséhez. A történeti beszámoló szerint az üzemi bizottságok ígéretes indulása azonban félrecsúszott a személyi kultusz éveiben. Az üzemi bizottságok történetével foglalkozó Kádár-kori irodalom ennek okát a gazdaságirányítás túlzott bürokratizálódásában vélte felfedezni,

¹⁵ Zekó 1976: 1390.

¹⁶ A jelzős szerkezet innovatív diszkurzív eljárásairól a demokrácia fogalma kapcsán: Collier–Levitsky 1997.

így az üzemi bizottságok nem válhattak az ország vállalatait lefedő „demokratikus” rendszer részévé. Az üzemi demokrácia korai formáinak torzulásáért a Kádár-korszakban határozottan Rákosiék elhibázott politikáját tették felelőssé.¹⁷

A sztálinista vezetés valójában az államosításokkal már 1948-tól fokozatosan megszüntetette az üzemi bizottságokat, a dolgozói jogok gyakorlását pedig a kibontakozó Rákosi-rendszerben az állami vezetéstől teljes mértékben függő szakszervezetek vették át. Az üzemek, gyárak élére munkásvezetőket, munkásigazgatókat állítottak, akiknek reprezentatív funkciójukon kívül pusztán a terv betartatása volt a feladatuk. A centralizált rendszert pedig a kollektív szerződésekben és az 1951-es munkatörvénykönyvben rögzítette a rákosista pártvezetés. A bürokratizált rendszerben az ideológia szintjén egyetlen formáját tartották fenn a munkások személyes érdekérvényesítésének: a munkaversenyt. A nagyfokú kizsákmányolással, improduktív munkaversenyekkel és a hagyományos közösségi kötődéseket szétszakító proletarizálás programjával ugyanakkor a rendszer, más társadalmi rétegek mellett, a munkások életét is megkeserítette.¹⁸ A Rákosi-korszak munkaversenyeit reprezentációs-nevelő céllal indították útnak, felmutatva az új, szocialista társadalomban a jó és rossz, az értékes és értéktelen, a társadalmilag hasznos és haszontalan viselkedési formák közötti különbséget.¹⁹ Emellett pedig a legkevesebb beleszólást engedélyezték egyrészt a tervgazdaság helyi szintű vezetésébe, másrészt a munkaversenyek céljainak és részleteinek kialakításába.

A Sztálin halálát követő Nagy Imre-kormány intézkedéseket foganatosított a reprezentációs célzatú munkaversenyek visszafogására, a gazdasági centralizáció lazítására, de a termelés „demokratizálása” felé nem történt jelentősebb előrelépés. 1953-ban, majd 1956-ban is határozatokban rögzítették a munkásrészvétel egyetlen formáját, amely a munkaversenyben való részvételre korlátozódott.²⁰

Az ötvenhatos felkelés nagyszámú munkás résztvevőjének szembefordulása a kommunista karhatalommal, majd a szovjet intervenció katonai túlerejével, részben a munkahelyi kizsákmányolás és igazságtalanság felett érzett elégedetlenségből táplálkozott. A szembefordulás azonban nemcsak a fegyveres harcokban nyilvánult meg, hanem magával hozta a demokratikus munkásszerveződés eszméjét is, amely a forradalom első napjaiban az egyre szaporodó munkástanácsok megalakulásában öltött testet. A munkástanácsok a november 4-i szovjet bevonulás után az új Kádár-kormány egyetlen ellenzéki központjaként – ez volt a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács – folytatták alkudozásait az új hatalommal. Országos szervezetszerű munkásképviseleti szervvé mégsem válhattak, mivel a kádári hatalmi központ megerősödése után adminisztratív eszközökkel, vidéken sortűzekkel oszlatott fel minden független munkásszerveződést.²¹ 1956 novemberét követően a munkástanács fogalma is eltűnt a kádárizmus szó-

¹⁷ Rác 1971.

¹⁸ Belényi 2009: 137–243.

¹⁹ Szabó M. 2007: 158–164.

²⁰ Buza 1969: 45.

²¹ Pittaway 2007: 58–71.

tárából, a történeti munkákban pedig csak idézőjelben jelenhetett meg, éppúgy, mint a forradalmi bizottságok, forradalmi tanácsok kifejezés.

Ezzel együtt a munkástanácsok szerveződése a forradalom legkényelmetlenebb momentumaként íródott be a Kádár-rendszer történetébe. Szükségessé vált a történet párthű átértelmezése, amely a munkástanácsokat alapvetően kommunista szellemiségű önszerveződésnek mutatta be. Érdeemes ebből a szempontból követni egy a hetvenes években megjelent, majd több kiadást megért, többszerzős történettudományi munka érvelését. A szöveg szerint október 24-én a párt döntött a kommunisták felfegyverzéséről, ez azonban ellenforradalmi árulás miatt nem érthette el célját. Így nem jutottak fegyverhez vagy nem tudtak ellenállni azok a munkásőrségek, amelyek a kommunista hatalmat védték az üzemekben. A fegyverrel rendelkező felkelők viszont sikeresen kiszorították őket, átvették feladataikat, így kerültek az üzemek a felkelők kezébe. Ugyanez a folyamat zajlott le a munkástanácsokban is:

„E szervek megalakítását október 25–26-án a kommunisták kezdeményezték: október 28-a után ezeket a munkástanácsokat az ellenforradalmárok feloszlatták vagy újból és újból átalakították. Az ellenforradalmárok vezetése alá került »munkástanácsok« – saját fegyveres őrségeikre támaszkodva – a budapesti üzemekben és a vidéki üzemek egy részében magukhoz ragadták a vezetést, és egyelőre megakadályozták a munka megindítását.”²²

A Kádár-korszak történelemszemlélete szerint tehát 1956-ban a munkásdemokrácia második önszerveződő kísérlete is kudarcba fulladt, ezúttal az ellenforradalmi szervezkedés és árulás miatt. 1956–1957 fordulóján a munka felvételét a Kádár-kormány adminisztratív és bérpolitikai eszközök bevetésével érte el. 1957 novemberében a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) közös határozata alapján megalakultak az első üzemi tanácsok az állami vállalatoknál.²³ Az MSZMP KB 1958-as munkáshatározatában pedig felvetődött a munkásokkal való párbeszéd szempontja, igényeik felmérésére, illetve a párt irányvonalának érvényesítésére az üzemekben. A pártvezetés tervei szerint felelevenítették volna a nyilvános pártnapokat, ahol a bel- és külpolitikai ügyek, ideológiai nézetek kerülhettek napirendre, a munkások pedig választ és felvilágosítást kaphattak az égető politikai kérdésekre. A határozat előírta a dolgozók mindennapi gondjaira való „odafigyelést” nyilvános tanácskozások, taggyűlések formájában.²⁴

A hatvanas évek elejére országszerte kialakultak az üzemi tanácsok, amelyekben a dolgozók képviseleti részvételét próbálták ösztönözni, olyan közvetítő szervek által, mint az üzemi párt-, gazdasági és szakszervezetek. Az üzemi tanácsok mellett másik fontos intézményként a termelési tanácskozások gyakorlatát igyekeztek bevezetni, amelyeken a dolgozók közvetlen részvétele érvényesült, és ahol

²² Balogh S. et al. 1978: 281–282.

²³ Pittaway 2012: 230–257.

²⁴ Vass–Ságvári (szerk.) 1964.

felszólalhattak, javaslatokat tehetek a termelés javítására, bírálhatták a szerintük káros gyakorlatokat. Termelési tanácskozásokat általában évente egy-két, jobb esetben három-négy alkalommal tartottak, a tanácskozás pedig kis munkaegységekben, esetleg üzemrészekben folyt.

Az üzemi demokrácia kezdetleges formáit már a hatvanas évek elejétől kritika érte, a tanácskozások pusztán formalitása miatt, amelyet egyaránt okozott a dolgozók érdektelensége, a vezetés elzárkózása a dolgozókkal való együttműködéstől, az anyagi feltételek hiánya, illetve a félelem attól, hogy a dolgozói bírálólat „később visszaüt” a bírálóra.²⁵ Az üzemi demokrácia fejlesztése tehát a közvetett képviselői úton vagy kis közösségekben, munkarészlegekben indult el. A rendszer ideológiájának megalkotói számára azonban az üzemi demokrácia intézményeinek és működésének fejlesztése mellett annak „össztársadalmi” hasznossága is fontossá vált. 1965-ben jelent meg a *Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszzerű ideológiai feladata* címmel a párt Központi Bizottsága által elfogadott, az új gazdasági mechanizmus ideológiai megalapozását nyújtó dokumentum. Számos társadalmi és gazdasági kérdés mellett a párt vezetése az üzemi demokrácia rendszerszintű fejlesztésének szükségességére is kitért ebben. Már nemcsak azt írták elő, hogy a párt és az állam a tömegek érdekeinek megfelelően határozza meg a politikát, de azt is, hogy a dolgozók ellenőrizhessék az előírt célok megvalósulását. Az üzemi demokrácia meglévő szervezeti formáit a dokumentum megfelelőnek találta, működésük formalizmusát viszont elítélte. A párt vezetősége szerint a munkásokat nevelni kell, hogy meg tudjanak felelni az üzemi demokrácia feladatainak, a vezetőktől pedig elvárható, hogy komolyan vegyék annak működését, sőt időről időre indítványozzák fejlesztését. A KB azzal kalkulált, hogy az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok saját hatásköreinek bővítésével a szervezeti és anyagi források könnyebben mozgósíthatóvá válnak az üzemi demokrácia fórumainak létrehozására.²⁶ Az új ideológiai irányvonalnak megfelelően az MSZMP Politikai Bizottsága 1966-ban határozatban rögzítette a szakszervezetek hatásköreit és feladatait az üzemi demokrácia területén.²⁷

A hatvanas évek végére a kádári ideológia egyik alaptételét jelentette, hogy a rendszer demokratizmusa, a szocialista demokrácia nemcsak a politikai intézményekben (Országgyűlés, tanácsrendszer, MSZMP, Hazafias Népfront, szakszervezetek, KISZ stb.) megnyilvánuló „demokratikus mechanizmusokat” jelenti, hanem egy, a politikai-gazdasági-társadalmi rendszer egészére kiterjedő demokratikus működést. *Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése* című 1969-es pártdokumentum utóbbit nemcsak deklarálta, hanem a szocializmus fejlesztésének soron következő feladatákként írta le:

„A szocialista demokrácia érvényesülése, hatóköre nem szűkül le az állami hatalmi-igazgatási intézmények, szervezetek működésére. A szocialista hatalom egy saját

²⁵ Burán 1960; Jandek 1964.

²⁶ Vass (szerk.) 1968a: 137–138.

²⁷ Vass (szerk.) 1968b.

tos politikai rendszert épít ki, mely biztosítani tudja egyrészt az összehangolt, tudatos, tervszerű cselekvést, másrészt átfogja, mozgósítja az egész társadalmat a kitűzött célok végrehajtása érdekében.”²⁸

Az idézett, irányadó szöveg az üzemi demokráciát a szocialista demokrácián belül, a gazdasági demokrácia részeként írta le. A gazdasági demokrácia a dolgozók mindennapi tevékenységével összefüggő ügyek, problémák rendezése kell hogy legyen, ám ez korántsem elég. A „gazdasági demokrácia” ugyanis az a fórum, ahol a dolgozók tájékozódhatnak az általános politikai és társadalmi kérdésekről:

„Az együttélés normáiban kifejezésre jut és egyre inkább természetes emberi tulajdonsággá válik, hogy az ember nemcsak termelő tevékenység végrehajtója, hanem ezen túl is joga, kötelessége képességeit a közösség érdekében kifejtteni.”²⁹

A szocialista demokrácia szervezeti formáit tekintve az üzemi demokrácia az „állami demokrácia” körébe sorolható. Szemben a „pártdemokrácia”, „szakszervezeti demokrácia” vagy „szövetkezeti demokrácia” működésével, az üzemi demokrácia az állami tulajdonban lévő vállalatok által teremtett és biztosított fórumokon jöhet létre. A dolgozók mint tulajdonosok joggyakorlása így az államnak nem a politikai, de a termelő részlegeiben válik lehetségessé. Ebben a joggyakorlásban, illetve az érdekek közvetítésében részt vesznek a párt szervezetei, a szakszervezetek vagy a kommunista ifjúsági szervezet is, ám mindvégig üzemen belüli fórum marad.³⁰

Az üzemi demokrácia más megközelítésben a „munkahelyi demokrácia” részét képezi a szocialista demokrácián belül. A „munkahelyi demokrácia” egy átfogó fogalom mindazon demokratizmusok működésére, amelyek nem politikai közegekben, hanem az ipari, a mezőgazdasági, a hivatali, az oktatási, a szolgáltatási, a tudományos vagy éppen a kulturális munka területén fejtik ki hatásukat. A munkahelyi demokrácián belül az üzemi demokrácia az ipari munkásság munkahelyi demokráciáját jelöli, s mint ilyen a szocialista állam vezető osztályának, a proletariátusnak a demokráciája. Így az üzemi demokrácia az osztálytársadalmi viszonyok terén a legfontosabb formáját ölti a munkahelyi demokráciának. Kiss Artúr a szocialista demokráciáról írott ismeretterjesztő kötetében a munkahelyi demokrácia „egyik fő megnyilvánulásának” nevezte az üzemi demokráciát, sőt az üzemi demokrácia fejlődésének „sorsdöntő” voltát emelte ki a társadalmi fejlődésre nézve:

„Az üzemi demokrácia a munkát végző emberek számára a legfontosabb a gazdasági szférában lehetséges demokratikus vívmányok, eljárások, intézmények között. Az üzemi demokrácia túlnyomórészt a munkásosztálynak juttat az eddigieknél

²⁸ Vass (szerk.) 1974b: 383.

²⁹ Vass (szerk.) 1974b: 384.

³⁰ Vass (szerk.) 1974b: 384–386.

nagyobb szerepet. Ezért *az üzemi demokrácia fejlesztése a munkásosztály vezető szerepének növelése szempontjából sorsdöntő.*³¹

Az üzemi demokrácia fejlesztésének az egész társadalom demokratizálására való hatása állt az ideológiai, propaganda- és tudományos munka várakozásainak középpontjában. Az elképzelés szerint az üzemi demokrácia eredményei a munkahelyi demokrácia más területein, így a hivatali munka és a „nem termelő tevékenységet” végző munka területén is a munkavégzés, irányítás, ellenőrzés demokratizálódásának mintájául szolgálhat. Eröss László 1977-es kötetében a hivatali munka demokratizálásának nehézségeiről szólva ezt írta:

„Úgy tűnik azonban, az üzemi demokrácia fejlődése gyorsíthatja a demokratizmus nem üzemi formáinak fejlődését is, egyrészt társadalmi méretekben, a demokratizmus átlagszintjének érzékelhető növekedésével, másrészt közvetlenül, a nem termelő vállalatok, intézmények alkalmazottjai részére is ad valami pótolhatatlanul értékeset a munkáshatalom demokratikusabbá válásának izgalmas munkahelyi folyamata.”³²

A hivatalos ideológiában tehát az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia, azon belül pedig a gazdasági és munkahelyi demokrácia rendszerének része. Az üzemi demokrácia egy kiemelt terepe a korszak demokratizálási törekvésének, amely demokratizálás a diktatórikus korlátok megléte miatt mindig csak részleges maradhatott: nem jelenthetett a pártvezetés irányvonalától eltérő politikát, és nem nyilváníthatta magát függetlennek a vállalati pártszervektől. A politikai szerveződés útjától elzárt üzemi demokrácia fejlődését a rendszer fenntartói ezért más irányban képzelték el.

A „fejlett szocializmus” modernizációs ideológiájában elképzelhetetlen volt az üzemi demokrácia fejlesztése a részeinek, az üzemi demokrácia résztvevőinek és intézményeinek fejlődése nélkül. Utóbbi a jogok és köteleességek meghatározását, korszerűsítését, szélesítését jelentette, ami új pozíciók és mechanizmusok létrejöttét is eredményezte; döntő fontosságúnak azonban a tudati változásokat tartották, mind a munkások, mind a különböző szintű vezetők körében.

ÖNKÉNTESÉG, ÖNIGAZGATÁS, ÖNTUDAT

Kádár János 1977 áprilisában, a szocialista brigádok éppen esedékes országos találkozásán mondott beszédében a munkásosztály erényeit és a párthoz, a szocialista hatalomhoz való hűségét méltatta. A dicséreték között fontos helyen szerepelt a munkásosztály önszerveződése is: „A szocialista brigádmozgalmat nem pártunk, államunk vezető testületei kezdeményezték, hanem maguk a dolgozó

³¹ Kiss 1975: 137.

³² Eröss 1977: 40.

tömegek.” Az első titkár szerint a brigádmozgalom – amely élvezte az állami szervek és társadalmi intézmények támogatását is – „tömegmozgalommá, sőt népmozgalommá vált” az 1956 óta eltelt időszak alatt.³³ Ugyanebben a beszédében az 1957-ben létrehozott munkásőrség kapcsán is az önkéntesség elemét emelte ki Kádár. A kormány toborzó felhívására ugyanis annak idején „jóval többen jelentkeztek, mint amennyit a munkásőrség meghatározott kerete be tudott volna fogadni”.³⁴ A kádári ideológia és propaganda ideális dolgozóját az önkéntes részvétel, a hatalom politikai kereteihez való igazodás, valamint a szocializmus építése „objektív valóságának és szükségyszerűségének” felismerése jellemezte. A bolsevik típusú párt a munkásosztály politikájának megvalósítója, érdekeinek harcosa, a hatalom pedig a proletárdiktatúra által véglegesen a munkásosztályra szállt Magyarországon – hangzott el számtalanszor az ideológiai tétel.

A Kádár-korszak során a politika egyre több és újabb kihívással volt kénytelen szembenézni. A béremelések önmagukban sem egyszerű kivitelezése mellett a munkásosztályhoz kötődő feladatok adódtak az infrastruktúra, a lakáspolitikai, a nő- és ifjúsági politika, valamint a kulturális politika terén is. A hatvanas-hetvenes években, amíg a rendszer teljesíteni tudta ígéretét, a munkásosztály életszínvonalának folyamatos emelését, valóban egy „jóléti diktatúra” működését figyelhetjük meg.³⁵ Csakhogy a gazdaságosság és a jóléti intézkedések nem haladtak párhuzamosan: a fejlesztések, a modernizálás és a termelési racionalizáció már a kezdetektől alacsony határfokon működött. Ezen a hatvanas évek gazdaságirányítási reformja még tudott segíteni. A munkások számára azonban a reform – ahogy Bartha Eszter megjegyzi – több munkát és alacsony fizetésemelést jelentett, ráadásul szembesülhettek más rétegek, főként a szövetkezeti parasztság felemelkedésével.³⁶ Ezt a vezetést a hetvenes évek elejétől intenzív munkásjóléti intézkedésekkel igyekezett ellensúlyozni. Az új, a hetvenes évek második felében bekövetkező válságot pedig azzal kívánta túlélni, hogy növelte a magángazdaság és a piac lehetőségeit, ahol a munkások szert tehetek az életszínvonal fenntartásához szükséges mellékjövedelemre.³⁷ Ez ugyanakkor egyre jobban elvonta a munkást a közösségi élettől – nemcsak a politikai részvételtől, hanem az üzemi élettől is. Az üzemi demokráciával kapcsolatban sem megkerülhető az a konklúzió, amelyet Bartha Eszter von le könyve végén: „Azt mondhatjuk, hogy a létező szocializmus rákényszerült arra, hogy az »ellenség fegyvereivel« harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott arról, hogy kihátráljon a közösség-alapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált.”³⁸

³³ Kádár 1978: 514.

³⁴ Kádár 1978: 514.

³⁵ A „jóléti diktatúra” fogalma a Német Demokratikus Köztársaság munkáspolitikájának jellemzésére használt terminus a német kutatásokban. Bartha Eszter néhány megkötéssel a Kádár-korszak munkáspolitikájára is adaptálhatónak és adaptálandónak véli a megjelölést (Bartha 2009).

³⁶ Bartha 2009: 348.

³⁷ Bartha 2009: 352. Hasonló politikatörténeti narratívát vázol fel: Földes 1993.

³⁸ Bartha 2009: 362.

A Kádár-rendszer a gazdaság irányításában kapitalista elemek adaptálására kényszerült, ugyanakkor hosszabb távú terveiben egy a kapitalizmussal ellentétes ideológia, a munkásosztály öngazgatásának ideája mozgatta. Ahogy a fenti Kádár-idézetek is mutatják, ez akár jelenthette a munkásosztály fegyveres önszerveződését saját állama megvédésének érdekében, de leginkább a munkára és a munkahelyi öngazgatás kívánalmára vonatkozott. A szocialista társadalom állampolgára gazdasági meghatározottságai nyomán nyerte el társadalmi szerepét; amennyiben a dolgozó politikai cselekvő akart lenni, a munkahely jelentette számára a politika terepét.³⁹ A munkás ugyanakkor számos szerepben jelenik meg az üzemi demokráciáról szóló diskurzusokban, ami rámutat a kádári szocializmus munkásideáljának összetett konstrukciójára. A dolgozó egyaránt tulajdonos, részvételi jogok birtokosa, a hatalom gyakorlója, gazdaságirányítási tényező és a közérdek kifejezője. A „munkás-öngazgatás” ideológiai kerete így többszörösen terhelte tette a korabeli dolgozó normatív körülírását az ideológiai és az ideológiai alapokat elfogadó tudományos írásokban.

A „munkás-öngazgatás” irányított formája iránti ideológiai elköteleződés a Szovjetunió vezette kelet-európai blokk országait különböző mértékben ugyan, de egyaránt jellemezte. Lengyelországban például végig érvényben maradt a munkástanácsi forma, míg Magyarországon – az intézmény „ellenforradalmi” emlékezete miatt – az üzemi demokrácia más fórumokon várt megvalósításra. Példaként ott állt a Szovjetunió, ahol a hetvenes évek közepén az üzemi demokrácia mechanizmusainak köszönhetően a soron következő ötéves tervvel kapcsolatban mintegy ötvenmillió munkásvéleményt mértek fel és összesítettek.⁴⁰ Ezzel szemben a jugoszláv modell eltérést jelentett a többi szocialista ország „munkás-öngazgatási” rendszerétől: itt a párt- és társadalmi szervezetek közvetítése nélkül, közvetlen döntési rendszerben szervezték a vállalat irányítását, a szakszervezet háttérbe szorításával, illetve más érdekképviseleti szervek részvétele nélkül. A szovjet modellben – ahogy Magyarországon is – a közvetett és közvetlen formák egyaránt a rendszer részét képezték, a szakszervezetek pedig egyre erősödő szerepet játszottak az üzemen belüli érdekképviseletben.⁴¹ Az említett modellben a munkáshatalom, a munkásosztály vezető szerepe és a globális versenyhelyzet tudatosítása alapozza meg az üzemi demokrácia elméleteit. A témában megjelent első magyar nyelvű kötet a következő megállapítással kezdődött:

³⁹ Szabó M. 2007: 152.

⁴⁰ Eröss 1977: 52–57.

⁴¹ Az üzemi demokráciáról szóló pártdokumentum a jugoszláv modell visszásságai közé sorolja a vállalatok társadalmi beágyazódásának hiányát, a vállalati gazdaságosság mint egyedüli termelési érdek érvényesülését. Ironikus módon a jugoszláviai sztrájkokat említi mint a rendszer fenntarthatatlanságának és abszurditásának bizonyítékát. Hiszen ha a gyár a munkásoké, akkor „mit akarnak a munkások sztrájkokkal önmaguktól kikényszeríteni”? További diszfunkcióra hívja fel a figyelmet a Jugoszláviában a hatvanas évek végén jelen lévő munkanélküliség (Vass [szerk.] 1974b: 399).

„Korunkban, amikor harc folyik a két rendszer között, és e harcban bizonyítani kell a szocialista rendszer magasabbrendűségét, nem szorítkozhatunk – mint ahogyan azt nagyon sokan teszik – csak a gazdasági versenyre. Azt is bizonyítani kell, hogy melyik társadalmi rendszer tud nagyobb szabadságot nyújtani az emberek számára, mennyiben válhatnak a dolgozó tömegek saját sorsuk irányítóivá az élet minden területén.”⁴²

A saját sorsát irányító dolgozó kinevelése alapvető ideológiai célja volt az üzemi demokrácia ideájának. A *Társadalmi Szemle* 1977. őszi cikksorozat-írója írása⁴³ leszögezte: az üzemi demokrácia fogalma számos meghatározást nyert a megelőző években. A meghatározások közös halmazát a „dolgozók tényleges, érdemi részvétele” jelentette az üzem életében, a termelés területén. A dolgozói részvétel a vezetésben, ahogy a *Társadalmi Szemle* vitájának több írása is felvette, a szocialista állam jellegéből ered. Korábban is utaltunk már arra az ideológiai tételre, amely szerint a szocialista vállalat számára a dolgozó nem pusztán munkavállaló, hanem a vállalat eszközeinek, termelésének, gazdálkodásának kollektív tulajdonosa is.⁴⁴ Ez elsőként a szocialista állam deklaratív megállapításából fakad, miszerint a hatalom a dolgozó népé, amelyet a munkásosztály pártján keresztül gyakorol. Miután a kommunista párt kiterjedt kollektivizálási politikát, az elvont javakból pedig nagyméretű tökefelhalmozást és iparosítást hajtott végre, a kollektív tulajdon fő csoportját a termelési üzemek és vállalatok jelentették. A tulajdonosi jog effektív gyakorlása azokban az üzemekben illette meg a dolgozókat, ahol ténylegesen munkaviszonyban álltak. A szocialista államrend ideológiája szerint minden dolgozó tulajdonos minden termelési egységben, tulajdonosi jogát azonban munkavállalással tudja gyakorolni – a munkanélküliség ebben a relációban azt jelentette, hogy a dolgozó el van zárva tulajdonosi jogainak gyakorlásától. Az utóbbiból eredő elméleti problémákat foglalkoztatáspolitikai (vállalaton, kapun belüli munkanélküliség) és adminisztratív eszközök (közveszélyes munkakerülőnek nyilvánítás) alkalmazásával kívánták áthidalni.

A dolgozók tulajdonosi státuszából fakadtak a vállalaton belüli jogaik, amelyek szélesítése az üzemi demokrácia fejlesztésének egyik kiemelt területét jelentette. Először is a dolgozó rendelkezett az üzemen belüli folyamatok és körülmények alakulásáról való tájékozódás jogával. Időről időre felmerült azonban, hogy a dolgozó milyen mértékben és mélységig kell hogy tájékozott legyen a termelési folyamatokról. Az elméleti közmegegyezés az volt, hogy a dolgozónak nem szükséges olyan mértékben tájékozottnak lennie, mint egy mérnöknek vagy vállalatvezetőnek. Mivel azonban a termelés nem pusztán vállalatvezetési, tehát gazdasági kérdés, a saját életkörülményeit és a termelés társadalmi hatását érintő problémákban a dolgozónak joga van a részletek ismeretére. A tájékozódás így a termelés politikai-társadalmi vetületére terjedt ki, és csak áttételesen foglalta tehát magába a szervezés és irányítás kérdéskörét.

⁴² Buza 1969: 10.

⁴³ Szerk. [Benke Valéria et al.] 1977.

⁴⁴ Buza 1977b; Akszentievics 1977; Balogh J. 1977; Egerszegi 1977; Poros 1977.

Másodszor az üzemi étellel kapcsolatos ismereteken és tájékozottságon alapulhatott a dolgozók véleményezési és döntési joga a vállalati tervekkel és adott üzembrészek működésével kapcsolatban. A döntés jogát a dolgozók közvetett és közvetlen formában érvényesíthették. Így míg a termelési tanácskozások során közvetlen formában hallathatták hangjukat, a bérpolitika vagy a munkakörülmények javítása területén megbízottaik, vagyis a szakszervezet járt el. A hetvenes évek közepéig a szakszervezet útján biztosított közvetett képviseletet műhelyi és üzemi szinten a szakszervezeti bizalmiak látták el, míg a vállalati szintű érdekképviselet feladata a bizalmiaktól függetlenül választott Vállalati Szakszervezeti Tanács, illetve annak végrehajtó testülete, a Vállalati Szakszervezeti Bizottság hatáskörébe tartozott. 1976-tól a bizalmi testületek vették át a Vállalati Szakszervezeti Tanács szerepét, ők választották a Vállalati Szakszervezeti Bizottság tagjait, és egyetértésük nélkül a vállalat vezetése nem dönthetett a dolgozók anyagi ösztönzését, illetve munkakörülményeit érintő ügyekben. A szakszervezeti bizalmiak jogkörének bővülését az üzemi demokrácia szakirodalmában pozitív lépésnek tartották, mert a bizalmi közvetlen kapcsolatot igyekezett fenntartani a dolgozókkal, ügyeket pedig a vállalatvezetés legfelsőbb szintjein képviselhetette. A vállalati tervezés szakmai előképzettséget igénylő ügyeiben azonban éppen úgy problémát jelentett a bizalmiak tájékozottságának hiánya, mint a képviselt dolgozók esetében.⁴⁵

A dolgozók mindezek mellett rendelkeztek a társadalmi ellenőrzés jogával is, amely a vállalati tervek végrehajtásának társadalmi kontrollját volt hivatott ellátni. A társadalmi kontroll mint ellenőrzési jog fontosságát a szocialista ideológiában azzal indokolták, hogy a termelékenység és hatékonyság növelése mellett a szocializmus vezető osztályának jóléti szempontjai is érvényesüljenek. Akadt olyan vélemény, amely szerint a dolgozók vezetésben való részvételének nem a vállalatvezetésbe vagy ügyintézésbe való beavatkozásukat kell jelentenie, hanem pusztán a társadalmi kontroll szerepének fenntartását a termelés és a vállalatvezetés felett.⁴⁶

A tulajdonosi jogokból fakadó jogosultságok⁴⁷ (és azok bővítése, finomítása) a rendszer ideológiájában objektív követelményként fogalmazódott meg,⁴⁸ hasonlóképpen az intézményi és személyi háttér biztosításához, az üzemi demokrácia fórumainak időzítéséhez, az informálódás eszközeinek (üzemi újság, faliújság, rádió stb.) és az ellenőrzés lehetőségeinek (beszámolóok, tájékoztatók) hozzáférhetővé tételéhez. Míg a hatvanas években ezen a téren (is) jelentős elmaradás volt tapasztalható, a hetvenes évek végére kiépültek a szükséges intézmények és mechanizmusok.

Az évtized végére sem oldódott meg azonban a szubjektív tényezők, a szereplők érdekelismerésének és társadalmi tudatának kérdése. A probléma egyaránt érintette a munkások, illetve a vezetők érdekeinek társadalmi tudatosulását, valamint ezek egyeztetését. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének vezetője a *Társadalmi Szemle* vitájában a tulajdonosi tudat kialakulását döntő

⁴⁵ Héthy 1980.

⁴⁶ Ferenczi 1977.

⁴⁷ Az üzemi demokrácia rendszerében kifejeződő dolgozói jogok összefüggéséről: Garancsy 1975.

⁴⁸ A hivatalos ideológiai megfogalmazás: Vass (szerk.) 1974b: 387–389; 423–428.

fontosságú tényezőnek nevezte az üzemi demokrácia fejlődésében. Hiszen vezető és dolgozó viszonyát a munkás továbbra is a munkáltató és munkavállaló viszonylatában közelíti meg – szölt az érvelés –, ami a szocializmus előtti rendszer kapitalista beidegződéseiből fakad, és ami a szocializmusban magától nem, csak az üzemi demokrácia mechanizmusainak fejlesztésével oldható fel. Akszentievics György szerint az érdekellentétek feloldását a munkások részéről még mindig hátráltatja az üzem életével kapcsolatos informálódás lehetőségének lebecsülése, a vállalati képviselési rendszer iránti bizalomhiány, az elvégzett munka utáni bérezés és jutalmazás igazságos fejlesztésének akadozása, és a mindezek nyomában eluralkodó munkahelyi közömbösség. Az is nyilvánvaló a szerző számára, hogy a dolgozók az általuk diszfunkcionálisnak tekintett üzemi demokrácia fórumain való részvételre fordított időn és energián igyekeznek spórolni.⁴⁹ A Budapesti Vegyi Művekben folytatott kutatásról beszámoló szociológus maga is beismerte, hogy a szubjektív feltételek megváltoztatása a legnehezebb feladat: ez még akkor sem sikerül mindig, ha a vezetői szándék is támogatja. Itt sem tudott azonban más megoldást javasolni a kutató, mint az üzemi demokrácia önmagával való erősítését, a tudat megváltoztatását a gyakorlat útján:

„A vállalati életben való részvétel, a problémák megoldásához való hozzájárulás tehát *feszültségekkel, terhekkel* jár. Az emberek aggályait, fenntartásait – olykor úgy is fogalmazhatnánk: közönyösségét – kell leküzdeni az előrelépés érdekében, s ehhez a legkézenfekvőbb útnak *a szemlélet, a tudat formálása* látszik. A tudatformálásnak viszont magának is a *legjobb módja* – mint erre az igazgató rámutatott – *a gyakorlat, az emberek bevonása a döntésekbe*, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek segítenek az aggályok, fenntartások legyőzésében.”⁵⁰

A dolgozók részvétele a vállalat irányításában társadalmi célokat is szolgált. A vállalat ugyanis (gazdasági szervezet lévén) gyakran a társadalmat felölelő népgazdasági céloktól eltérő érdeket jelenített meg. A gazdaságos működés, a termelékenység fokozása, az elosztás racionalizálása esetenként összeütközésbe kerülhetett a szocialista társadalom jólétének és fejlődésének elvével. Ez még a szocialista termelés viszonyai között is törvényszerű volt, ám a diskurzusban részt vevők a vállalati rendszer mechanizmusában és a munkások „demokratizálódásában” találtak megoldást a vállalati célok, illetve a társadalom céljainak közelítésére.⁵¹ Ezt a bizakodó nézetet osztotta Kózhalmi Ferenc, a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője is, aki szerint a munkásrészvétel az üzemi demokrácia fórumain a társadalmi fejlődés kifejezője lehet, ehhez azonban szükség van a munkástudat társadalmi dimenziójának fejlődésére, arra, hogy a munkások tovább lássanak a „munkapadnál”, érzékeljék

⁴⁹ Akszentievics 1977.

⁵⁰ Simonyi 1976: 64. Kiemelés az eredetiben.

⁵¹ A hetvenes évek második felének üzemi demokráciával foglalkozó irodalma főként a dolgozó, a vállalatvezetés és a vállalat érdekeinek összeegyeztethetőségére koncentrált: Andics–Rozgonyi 1977; Héthy–Makó 1978; Héthy 1983.

a társadalomban betöltött szerepüket, és a szocialista közösség fejlődését szolgálják. Az üzemi demokrácia fórumain való részvétellel a munkás nemcsak saját tulajdonosi tudatra tehet szert, hanem részese lehet a szocialista államban működő általános demokratizmusnak is. Az üzemi demokrácia így egy művelődési folyamat és a munkásosztály politikai képzésének része.⁵²

A FELELŐS VEZETŐ

Az egyszemélyi felelős vezető (mint a vállalat irányítója) a dolgozó mellett az üzemi demokrácia működésének másik lényeges szereplőjét jelentette. A hatvanas évek új gazdasági mechanizmusának decentralizációs folyamatai után a vállalatvezető egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ismert a csoport egyes tagjainak felemelkedése a reform bevezetése után, és már-már a felső politikai vezetéshez hasonló fontosságuk a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán. Az üzemi demokrácia eszméje komoly elvárások elé állította a vállalatvezetőket, a dolgozók vezetésbe való bevonása, a közvetítő szervezetekkel való folyamatos konzultáció vagy a dolgozói követelések komolyan vétele terén. A vezetők felelőssége volt először is az üzemi demokrácia működési feltételeinek biztosítása; az ezzel a kérdéssel foglalkozó szerzők azonban nemcsak az anyagi feltételekre gondoltak, hanem a vezetés különböző szintjeinek demokratizálására, a szubszidiaritás elvének érvényesítésére is. A már többször idézett Buza Márton egyenesen csak egy ilyen elvek alapján fennálló rendszert tekintett üzemi demokráciának. Definíciója szerint az „üzemi demokrácia nem egyszerűen a beosztott dolgozók demokráciája, hanem a különböző szintű vezetők demokráciája”.⁵³ Utóbbi szerinte illeszkedik a modern vállalatvezetés korabeli követelményeihez, ugyanis az egyre nagyobb méreteket öltő és egyre komplexebb struktúrával bíró vállalatokban az irányítási lánc meghosszabbodásával eltűnik az egyszemélyi felelősség, az alsóbb szinten megoldandó problémákról való döntéseket a vezetőséghez utalják, nehezkesebbé téve a vállalati struktúra működését. Az alapszintű problémákat csak középszinten tudják megoldani. A szerző további okfejtése szerint a fejlett vállalat-szervezés ezért idővel túllép az egyszemélyi vezetés lehetőségein, a rendszer csak a demokratizálási folyamatok nyomán válik irányíthatóvá és elszámoltathatóvá. Ezt egyébként a szocialista társadalmi viszonyok, és annak kifejezőjeként a szocialista demokrácia fejlődése is „szükségszerűvé és elkerülhetetlenné” teszi.⁵⁴

Más megközelítések abban látták a problémát, hogy az egyszemélyi felelős vezető szerepét és az üzemi demokrácia működését sem a jogszabályokban, sem a gyakorlati működésben nem tisztázták a hatvanas évek óta. Herédi István, az MKKE docense több kutatás eredményét foglalta össze, amikor kifejtette, hogy a leginkább elterjedt modellben az alapszintű döntések terén – például a munka-

⁵² Kóhalmi 1978.

⁵³ Buza 1977b: 69.

⁵⁴ Buza 1977b: 71.

kollektívák vagy szocialista brigádok szervezeteiben – működik az üzemi demokrácia, a felső vezetés ugyanakkor már az egyszemélyi vezetőre hárul.⁵⁵ A rendszer indulását követő két évtizedben diagnózisa szerint nem jött még létre a két pólus kölcsönhatása. Főként az elosztás kérdései hárulnak a vezetőre, és sok esetben a vezetés nem veszi figyelembe az üzemi demokrácia működését, berögzült szokás szerint negligálja a munkások többségi akaratát. A vezetőnek és az üzemi demokrácia fórumain kifejezett érdekeknek azonban találkozniuk kell egymással. Poros Tamás, a Budapesti Vegyiművek igazgatója szerint ez középtávú tervezéssel, illetve a vezetői hatáskör további decentralizálásával valósítható meg leginkább. A szerző szerint mindez nem jelenti a felelősség áthárítását a kollektívára, ugyanakkor a vezetői felelősségvállalás nem válhat az önkényes vezetés igazolásává, viszont a vezetőnek az üzemi demokrácia működtetésével kapcsolatban is felelősséget kell vállalnia: „egyéni felelősséggel kell vezetni, de egyedül vezetni felelőtlenység”.⁵⁶ Az üzemi demokrácia így a vezetők számára is egy tanulási folyamatként jelenik meg, ahol le kell építeni a régi beidegződéseket, és ki kell alakítani egy a kor szocialista vállalatvezetésének megfelelő demokratikus és szakszerű működést.

Az üzemi demokrácia ideális résztvevőiként felvázolt tudatos munkás és felelős vezető képe tükrözi az ideális vállalatról vallott Kádár-korszakbeli elképzeléseket. A vállalat eszerint egyrészt az érdekek összeegyeztetésének terepe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása, s egyben a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység. A *Társadalmi Szemle* vitájában részt vevő cikkíró, Györgyfalvy Miklós, a Ceglédi Állami Tangazdaság irodavezetője ezt a következőképpen fejezte ki:

„Az üzemi közösség egyes részei, csoportjai eltérő – egyes esetekben ellentétes – magatartást tanúsítanak vélt vagy valódi érdekeik következtében. A vállalat tevékenysége megköveteli, hogy a csoportérdekek fokozatosan összhangba kerüljenek. Lemorzsolódnak a vállalati, népgazdasági érdektől jelentősen eltérőek, és hatványozódnak az abba beleilleszkedők.”⁵⁷

* * *

Az államszocialista rendszerek bukása felől szemlélve a hetvenes évek, ellentétben a következő évtized politikai turbulenciájával, valóban a brezsnyevi szürkesség és mozdulatlanság évtizedének tűnhetnek. A hetvenes évtized azonban történeti szempontból azért lehet érdekes számunkra, mert ez a rendszerszintű ideologizálás utolsó dinamikus szakasza a szocialista államokban. A rendszer válságának elkerülhetősége tudatában ebben az évtizedben még lehetőség nyílt a politikusok, propagandisták és társadalomtervező tudósok számára távlatokban gondolkodni és hosszú távú stratégiákat építeni. A hetvenes évek elejétől a hosszú távú gazdasági

⁵⁵ Herédi 1977.

⁵⁶ Poros 1977: 93.

⁵⁷ Györgyfalvy 1978: 93.

és társadalmi stratégiák egyaránt jelentkeztek a szocialista blokk integrációjában és az egyes szocialista társadalmakon belüli integrációban. A „fejlett szocializmus” hivatalos ideológiája a kommunista fejlődésnek azt a korszakát kívánta kifejezni, amely az integrációs programok mellé a technológiai fejlesztés és fejlődés eszközeit állítja. A technológia ugyanakkor a fejlődésben ekkor már előrébb járó nyugatról jöhetett csak, ezért a brezsnyevi vezetés tudatosan épített a nyugati tudományos és technológiai transzferek jótékony hatására. Ebben az értelemben a nyugati nyitás és enyhülés, amely elsősorban a kelet-európai államokon keresztül történt, a hetvenes évek végéig velejárója volt a fejlett szocializmus víziójának.⁵⁸

A „fejlett szocializmus” ideológiája szerint a nyugattal szembeni versenyelőny éppen a nyugati technológiai transzferek jobb felhasználásából, a tervezés eszméjéből eredhetett. A gazdasági és társadalmi tervezés differenciált eszközeinek kiépítésébe a hatalom bevonta a gazdaságtant és a társadalomtudományt. A szocialista gazdaság motorjának tekintett állami nagyvállalatok vizsgálata, illetve a szocialista vállalat modelljének megteremtése jelezte az irányokat, amelyeket a hatalom jelölt ki az említett tudományágak számára. A szocialista vállalatot a hazai vállalatelmélettel foglalkozó tudósok a kapitalista vállalatokkal szemben határozták meg, a dolgozó helyzetét központi kérdésként kezelve. A szocialista vállalat elméletében a dolgozó olyan jogokkal és érdekérvényesítő képességekkel rendelkezett, amelyekhez hasonlóak a nyugati vállalatok munkásai számára nem léteztek. A dolgozói érdekek érvényesülését pedig a megelőző oldalakon említett szerzők (politikusok, közgazdászok, szociológusok, szakszervezeti vezetők stb.) az üzemi demokrácia működésében és intézményeiben látták megvalósulni. Az üzemi demokrácia ideológiája egyrészt a sztálini bürokratikus termelésirányítással a munkások érdekeinek, szükségleteinek kifejezését helyezte szembe, ami egyúttal az öntudatosuló munkásság tudati fejlődését segíthette elő. Másrészt az üzemi demokrácia az ötvenhatos munkástanácsai forma ellentétét is jelentette, mivel a munkástanácsokra a Kádár-korszakban a munkásképviselet káros politikai önállósodási kísérleteként tekintettek. Ide tartozik továbbá, hogy a jugoszláv mintájú munkás-önigazgatási rendszerrel is szemben állt az üzemi demokrácia modellje, amennyiben a termelőegységek teljes önállóságával szemben a politikai irányítás, a párt mint az objektív társadalmi igazság letéteményese szerepét hangsúlyozta.

A szocialista vállalat és az üzemi demokrácia rendszerében a dolgozó számos szerepben jelent meg: ő volt a társadalmi tulajdon közvetlen (munkája révén pedig közvetett) tulajdonosa, a termelés meghatározó tényezője és befolyásolója, a tervezéshez és az üzemvezetéshez hozzájáruló személy, és egyben politikai tudattal rendelkező, a munka közösségét és kultúráját építő állampolgár. A vállalatnak a gazdaságossági szempontok érvényesítése mellett arra is törekednie kellett, hogy a munkások érdekképviseleti intézményeinek működését, szociális biztonságérzetét és művelődési lehetőségeit biztosítsa. A nagyvállalatnak így nemcsak uszodát, óvodát, könyvtárat vagy egyéb szociális és kulturális ellátásokat

⁵⁸ Suri 2006: 133–143.

kellett biztosítania, hanem támogatnia kellett az önszerveződést, a politikai nevelést és a társadalmi tudat fejlődését is.

A rendszerváltásra az említett vállalaton belüli intézményeknek már csak a nyoma maradt. A nyolcvanas években ugyanis több tényező az üzemi demokrácia modelljének leépítéséhez vezetett. A szocialista vállalat funkcióinak és gazdaságossági tényezőinek újragondolása már a nyolcvanas évtized közepétől jelentkezett: a kritika a modell fenntarthatóságára irányult, és a gazdaságtalan termelékenység mellett az érdekképviselési intézményekre, jóléti és kulturális jutásokra való ráfordítások lehetséges csökkentésére hívta fel a figyelmet.⁵⁹

A nyolcvanas évek elején, válaszul a hazai szocialista gazdaság további válságjelenségeire, a társadalmi béke megőrzése érdekében a hatalom törvényesítette a „második gazdaságot”. Ez az állami nagyvállalatokban a vállalaton belüli munkaközösségek (vgmk) számának megszorodását jelentette, ezenkívül számos munkás vállalt második műszakot gazdasági munkaközösségekben (gmk) vagy kisiparosként. A „második munkahely” és az önkiszákmányolás lehetősége a személyes bevételek növekedésével kecsgettette a vállalatok dolgozóit, ugyanakkor a rekapitalizálódás e korai formája a szocialista vállalat közösséglvű ideológiájával ellentétes értékeknek adott teret a magángyarapodás előtérbe állításával.

A nyolcvanas évek közepén végül az állami vállalatoknál kötelezően létrehozták a vállalati tanácsokat, amelyek a kezdeti elképzelés szerint az öngazgatás valódi formáját teremtették volna meg a „vállalatvezetés demokratizálásával” a szocialista gazdasági szerkezetben.⁶⁰ A vállalati tanácsokban a vállalatvezetés és a munkavállalók képviseltették volna magukat. Ez a modell azonban nem tudta megfelelően kialakítani saját érdekképviselési eljárásait,⁶¹ a nyolcvanas évek végére pedig nem tudott megfelelni a gyors piaci liberalizálás követelményeinek sem. Ahogy Szamuely László és László Csaba írja: „A vállalati tanácsok megalakulásával a káderhatáskör és a tulajdonosi jogok gyakorlása kikerült az ágazati tárcák kezéből, és így a pártirányítás is rászorult a – helyi – konszenzusépítésre.”⁶² Az 1985-től kezdődő folyamat tehát a hatalom által meghatározott ideológiai irányítás és társadalomtervezés eszközt kivette a pártközpont kezéből.

⁵⁹ A probléma megközelítéséhez: Práger 1981, 1986; Kozma 1982; Bauer 1982; Csillag 1983; Kozma 1984.

⁶⁰ Szamuely László és Csaba László szerint a vállalati tanácsok létrejöttében az öngazgatási iskola képviselői – elsősorban Csillag Istvánt említik a szerzők – saját elméleti feltevéseiket látták megvalósulni. A vállalati tanács az iskola elképzelése szerint a hivatali visszaélésektől óvta volna meg a vállalat vezetését. A nyolcvanas évtized végére azonban a vállalati tanácsok működése Szamuely és Csaba szerint már diszfunkcionálissá vált a piaci liberalizálás következtében (Szamuely–Csaba 1998: 50).

⁶¹ A tanulmányban már többször idézett Héthy Lajos, az üzemi demokrácia egyik legismertebb magyarországi kutatója 1987-es cikkében a vállalati tanácsok érdekképviselési szervként való működésének korlátairól írt: a vállalati eszközök hiánya az érdekegyeztető intézmények működésében, a vállalaton belüli eredményes munkában való érdekeltség hiánya, a munkások jelentős részénél a másodlagos jövedelemszerzésre való orientáltság, végül pedig az informális alku-dozások rendszere (Héthy 1987: 62).

⁶² Szamuely–Csaba 1998: 53.

A nyolcvanas évek második felében eltűnt az üzemi demokrácia fogalma a hazai értelmiségi okfejtések szótárából. Ez a kádári ideológia végső összeomlásának időszaka, amelyet a kommunista politikai centrum szétzilálódása követett.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS-288. f. 41. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai, 1971. (http://www.archivportal.arcanum.hu/mszmp/a130523.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=APB_1971&pg=28&l=eng – utolsó letöltés: 2015. május 2.)
- Akszentievics György 1977: Ki hogyan érdekelt az üzemi demokrácia gyakorlásában? *Társadalmi Szemle* (32.) 10. 94–99.
- Balogh József 1977: A vállalat gazdasági és politikai funkcióinak kapcsolata. *Társadalmi Szemle* (32.) 12. 67–70.
- Burán Károly 1960: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet* (5.) 2. 60–64.
- Buza Márton 1969: *Az üzemi demokrácia*. Kossuth, Budapest.
- Buza Márton 1977a: *Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései*. Kossuth, Budapest.
- Buza Márton 1977b: Az üzemi demokrácia érvényesítése: a gazdasági vezetők kötelessége. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 67–71.
- Egerszegi Csaba 1977: Termelési tanácskozás és üzemi demokrácia. Beszélgetés a Magnezitipari Művek igazgatójával. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 81–85.
- Eröss László 1977: *Az üzemi demokrácia és az emberi kapcsolatok. Fejezetek a társadalom-lélektan köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferenczi István 1977: Az üzemi demokrácia: fokozott társadalmi ellenőrzés. *Társadalmi Szemle* (32.) 12. 72–74.
- Garancsy Gabriella 1975: A vállalati demokrácia egyes munkajogi kérdései. Egy vizsgálat tapasztalatai. *Állam- és Jogtudomány* (18.) 1. 27–57.
- Györgyfalvy Miklós 1978: Az üzemi demokrácia mint rendszer. *Társadalmi Szemle* (33.) 4. 93–95.
- Herédi István 1977: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 78–81.
- Héthy Lajos 1980: A szakszervezeti bizalmi testületek és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle* (35.) 6. 14–26.
- Héthy Lajos 1987: Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés. *Társadalmi Szemle* (42.) 6. 56–71.
- Jandek Géza 1964: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet* (9.) 3. 14–20.
- Kádár János 1978: Felszólalás a szocialista brigádok V. országos tanácskozásán. In: uó: *A szocializmusért – a békéért. Beszéddek és cikkek 1972–1978*. Kossuth, Budapest, 514–528.

- Kahulits László 1978/79: A szocialista vállalat néhány elvi kérdése. In: Bartalos János – Vilmos József (összeáll.): *Olvasókönyv a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához*. Kossuth, Budapest, 391–413.
- Kiss Artúr 1975: *Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia? Politikatudományi vázlatok*. Kossuth, Budapest.
- Kőhalmi Ferenc 1978: Az üzemi demokrácia és a tanulás. Beszélgetés a Pamutfonóipari Vállalat Lőrinci Gyárában. *Társadalmi Szemle* (32.) 2. 73–77.
- Poros Tamás 1977: A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle* (32.) 10. 89–94.
- Simonyi Ágnes 1976: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. *Társadalmi Szemle* (31.) 7. 56–65.
- Szabó Kálmán 1973: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. *Közgazdasági Szemle* (20.) 10. 1152–1168.
- Szabó Kálmán 1974a: A szocialista vállalat. A távlati tudományos kutatási terv országos szintű feladatai. *Magyar Tudomány* (81.) 1–8.
- Szabó Kálmán 1974b: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle* (21.) 7–8. 769–783.
- Szabó Kálmán 1977: A szocialista vállalat alapfunkciói – politikai gazdaságtani megközelítésből. In: uő (szerk.): *Vállalati funkciók, vállalati struktúra. Válogatás „A szocialista vállalat” Országos Távlati Tudományos Kutatási Főirány keretében elkészült tanulmányokból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–37.
- Szerk. [Benke Valéria et al.] 1977: Hogyan látjuk ma az üzemi demokráciát? *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 64–66.
- Vass Henrik (szerk.) 1968a: A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 125–163.
- Vass Henrik (szerk.) 1968b: Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításuk továbbfejlesztéséről (1966. május 10.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 286–291.
- Vass Henrik (szerk.) 1974a: Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei (1969. június 27.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth, Budapest, 335–367.
- Vass Henrik (szerk.) 1974b: Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése (MSZMP KB pártépítési munkaközössége) (1969. szeptember). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth, Budapest, 380–427.
- Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.) 1964: Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról (1958. október 16.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth, Budapest, 261–266.
- Zelkó Lajos 1976: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. *Közgazdasági Szemle* (23.) 12. 1389–1402.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andics Jenő – Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Balogh Sándor et al. 1978: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth, Budapest.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan–ELTE BTK KETT, Budapest.
- Bauer Tamás 1982: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ* (8.) 1. 17–42.
- Bauman, Zygmunt 1976: *Socialism. The Active Utopia*. George Allen and Unwin, London.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Belvedere, Szeged.
- Collier, David – Levitsky, Steven 1997: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics* (49.) 3. 430–451.
- Csillag István 1983: Az új „vállalati” szervezet alapvonásai. *Valóság* (26.) 7. 45–59.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet* (5.) 18–19. 57–73.
- Gooding, John 2002: *Socialism in Russia. Lenin and His Legacy, 1890–1991*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Hanson, Philip 2003: *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. Routledge, London–New York.
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei szervezeti-társadalmi viszonyokban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest.
- Kähönen, Aappo 2014: Optimal Planning, Optimal Economy, Optimal Life? The Kosygin Reforms, 1965–1972. In: Miklóssy, Katalin – Ilic, Melanie (eds.): *Competition in Socialist Society*. Routledge, Oxford–New York, 23–41.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- Kondor Attila Csaba 2013: *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban: „A mechanizmus fojtogat bennünket”*. Napvilág, Budapest.
- Kozma Ferenc 1982: A gazdaságpolitika vállalatszempléletteről. *Társadalmi Szemle* (37.) 12. 25–39.
- Kozma Ferenc 1984: *Egyén, vállalat, állam. Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez*. Kossuth, Budapest.
- Ouimet, Matthew J. 2003: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London.
- Pittaway, Mark 2007: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. (Fordította: Baráth Katalin.) In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történelmi irodalomban. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest, 49–71.

- Pittaway, Mark 2012: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Práger László 1981: Munkahely vagy vállalat? *Valóság* (24.) 5. 82–92.
- Práger László 1986: *Gazdaságon innen és túl. A szocialista vállalat parttalan funkciói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz János 1971: *Az üzemi bizottságok a magyar népi átalakulásban 1944–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sandle, Mark 2002: Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi? In: Bacon, Edwin – Sandle, Marc (eds.): *Brezhnev Reconsidered*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 165–188.
- Suri, Jeremi 2006: The Promise and Failure of 'Developed Socialism'. The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring. *Contemporary European History* (15.) 2. 133–158.
- Szabó Márton 2007: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* (8.) 27. 99–119.
- Szamuely László – Csaba László 1998: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Titov, Alexander 2009: The 1961 Party Program and the Fate of Khrushchev's Reforms. In: Ilic, Melanie – Smith, Jeremy (eds.): *Soviet State and Society under Khrushchev*. Routledge, Oxford–New York, 8–26.